

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

FONETİK NORMALARIN TƏDRİSİ ŞAĞİRDŁƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ

İxtisas: 5801.01-Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası (Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Samirə Niftalı qızı Quliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Şahin Tağı oğlu Tağıyev
pedaqoji elmləri doktoru, professor

Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İsmayıl Oruc oğlu Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Akif Kazım oğlu İmanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

Nabat Beydulla qızı Cəfərova
pedaqoji elmlər doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.15/1 Dissertasiya şurası

BFD 2.15/1 Dissertasiya şurasının sədri:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Cəfər Məmməd oğlu Cəfərov

BFD 2.15/1 Dissertasiya şurasının elmi katibi:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Mələk Əlislam qızı Zamanova**

Elmi seminarın sədri:

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Nitq mədəniyyətinin tədqiqi, təbliği, tətbiqi və müasir təlim texnologiyaları əsasında tədrisi ana dili normalarının öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində nitq mədəniyyətinə dair aparılan tədqiqatların nəticəsi onu göstərir ki, bu sahədə hələ görülməmiş işlər çoxdur. Birinci növbədə yazılı və şifahi dilə aid normaların dəqiqləşdirilməsi, aydınlaşdırılması və sistemləşdirilməsi üçün mütəxəssislərin səyləri ümumiləşdirilməli və bu sahədə konkret hədəflər müəyyən edilməlidir. Əks halda nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə bağlı tədris prosesində qarşıya böyük çətinliklər çıxıb bilər. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir dilin nüfuzu onun geniş informasiya imkanlarına malik olması ilə ölçülür. İnformasiya imkanlarının əhatəliliyi isə müxtəlif nitq mədəniyyəti normalarına malik olan dillərdə mümkün olur.

Azərbaycan dili artıq müstəqil bir dövlətin rəsmi dili olduğu üçün onun mükəmməl nitq mədəniyyəti normalarının təkmilləşdirilməsinə və sabitləşdirilməsinə çox böyük ehtiyac vardır. Çünki Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq mühitdə məhz bu dil vasitəsi ilə daha aydın, doğru, düzgün, maneəsiz çatdırılmasına nail olmaq mümkündür. Başqa dillərə tərcümə vasitəsi ilə verilən informasiyalar o zaman daha dəqiq çatdırıla bilər ki, informasiya verən dil mükəmməl normalara malik olsun. Deyəndə ki, Azərbaycan dili dövlətinin rəsmi dilidir, bu belə başa düşülməməlidir ki, hədəf burada tək-cə yazılı dildən ibarətdir. Dil özünün informasiyalarını yazılı qaydada çatdırdığı kimi şifahi qaydada da ifadə edir. Rəsmi dil anlayışı həm yazılı və həm də şifahi dili əhatə edir. Şifahi informasiyaların intensiv yayılması üçün şifahi dil normalarının da yazılı dil normaları kimi təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Məlum olduğu kimi, şifahi dil rəsmi informasiya vasitəsi kimi rəsmi tədbirlərdə, konfranslarda, simpoziumlarda, həmçinin, radio və televiziya auditoriyasında işlənir. Şifahi rəsmi dilin ən bariz nümunəsi isə ölkə başçısının nitqlərində, çıxışlarında və məruzələrində səslənir. İnformasiyalar dilin rəsmiyyəti mühitində daha mötəbər və daha nüfuzlu olduğu üçün yazılı dil qaydaları ilə yanaşı şifahi dil qaydalarının gənc nəsllə öyrədilməsi müasir

dövr üçün xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir.

Nitq mədəniyyətinin tədrisində yazılı dil qaydalarının öyrədilməsi ciddi bir çətinlik törətmir. Çünki yazılı dil qaydaları qrammatik quruluşa əsaslanır və tədris prosesində də ənənəvi olaraq ana dili dərsləri qrammatik qaydaların öyrənilməsi üzərində qurulur. Şifahi dil qaydalarına aid dərslərdə verilən nümunələrin içərisinə danışıq dili elementləri də daxil edilir. Bu ona görədir ki, elmi ədəbiyyatda hələlik şifahi dil ilə danışıq dili qaydaları arasındakı fərq və oxşarlıqlar bütövlükdə ayırd edilməmişdir. Bir çətinlik də buradadır ki, dil istifadəçilərinin ümumi qayda üzrə işlətdikləri danışıq dilinin özünəməxsus normaları vardır. Yazılı dildə həm danışıq dilindən gələn ənənəvi normalardan istifadə olunur, həm də ona dil quruluşuna məxsus icbari qaydalar tətbiq edilir. Danışıq dilinin təməli isə ixtiyari işlədilmə qaydasına əsaslanır. İxtiyari nitq aktı tam sərbəstdir və bu sərbəstlik zəminində həm ənənəvi normalar yaranır, həm də tələffüzdə qeyri-sabitlik baş verir. Beləliklə, danışıq dilində yazılı dilin icbari qaydaları ilə müqayisədə bir sıra fərqlənmələr yaranır. Şifahi dildə isə ixtiyarilik əsasında tələffüz sərbəstliyinə yol verilməsi normaların sabitliyini pozur. Şifahi dilin özündə də danışıq dilindəki ənənəvi qayda üzrə yaranmış ümumdil normalarından istifadə olunur. Lakin danışıq dili normaları tam sabit olmadığı üçün şifahi dilin bütün normaları danışıq dilinə əsaslanmır. Şifahi dil rəsmiyyət xarakterli olduğuna görə buraya mümkün qədər yazılı dilin icbari normaları da daxil edilə bilər. Beləliklə, şifahi dil normalarının tədrisində bir çətinlik də şifahi dilin öz normalarının olmamasıdır. Şifahi dilin normaları həm danışıq dilinin ümumdil (müştərək, sabit) normaları və yazılı dilin icbari normaları əsasında qaydaya salınır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyəti normalarının öyrənilməsi, onun kütləviləşdirilməsi və tətbiqi məsələləri Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin daim diqqətində olmuşdur. Ulu öndər hələ Sovet rejiminin milli düşüncə qarşısında kəskin sədd yaratdığı dövrdə milli dilin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalırdı. Sovet rejimi üçün əlbəttə ki, milli düşüncənin oyanması, inkişaf etməsi, təbliğ olunması hakim ideologiyanın parçalanmasına göstərilən cəhd kimi təhlükəli bir addım və eyni zamanda inqilaba bərabər bir hadisə kimi nəzərə alınırdı. Çünki ana dilinin istifadə

mühitinin genişlənməsi cəmiyyətdə milli ideologiyaya aparan bir axına çevrilə bilərdi. Ulu Öndər isə çox böyük rəşadət göstərərək hələ 1978-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ana dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsinə nail olmuşdu. 1981-ci il iyunun 12-də keçirilən Respublika yazıçılarının VII qurultayındakı çıxışında isə Ulu Öndər nitq mədəniyyətinin kütləviləşdirilməsi məsələsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ziyalıların, mütəxəssislərin və yazıçıların üzərinə mühüm bir vəzifə qoyurdu. Nitq mədəniyyətinin kütləviləşdirilməsi dilin informasiya məkanının genişləndirilməsi demək idi. Bu da əslində rus dilinin hegemonluğunun aradan qaldırılmasına bir cəhd idi. Bu sözsüz ki, rejimə xoş gəlməzdi. Ancaq Ulu Öndər buna nail oldu. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdi və ana dili milli ideologiyanın formalaşmasında təməl rolunu yerinə yetirdi. Nitq mədəniyyətinin müasir müstəqillik mərhələsində strateji əhəmiyyəti Respublika Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanan 23 may 2012-ci il və 9 aprel 2013-cü il Sərəncamlarında da göstərilir. Nitq mədəniyyəti təkcə mütəxəssislərin, ziyalıların, məktəblilərin yox, hamının işidir. Ona görə də onun öyrənilməsi, tədqiqi, tətbiqi, təbliği və tədrisi müasir dövrün qlobal məsələsi olmaqla mövzusunun aktuallığının başlıca şərtidir.

Azərbaycan dilçiliyində fonetik normalarla bağlı bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqat işlərində fonetik normalar həm tələffüz-artikulyasiya, orfoqrafiya-orfoepiya baxımından, həm fonoloji və fonomorfoloji baxımından, həmçinin seqment konstruksiyaları baxımından şərh edilmişdir [14, s.392; 29, s.256; 47, s. 320; 96, s.320; 31, s.88; 32, s.144; 10, s.241]. Bundan əlavə müasir təlim metodları ilə əlaqədar aparılan elmi-metodik ədəbiyyatda da fonetik normaların tədrisi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir [72, s.144]. Aparılan çoxsaylı tədqiqat işlərində bir çox yeniliklər olsa da dilin fonetik normaları barədə hələlik son söz deyilməmiş qalır. Yazılı dilə aid normalar barədə əlbəttə ki, mübahisə açmağa ehtiyac yoxdur. Lakin demək olar ki, məişət xarakterli danışq dili ilə rəsmi tədbirlərdə, mühazirə və məruzələrdə səsləndirilən şifahi dil normaları tam şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Bu da şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması işində müəyyən çətinliklər yaradır. Dissertasiyada bu məsələlər nəzərə alınmaqla normalararası fərqləndiriciliyin

aydınlaşdırılması işində şagird intellektinin reaksiyası ilə münasibətdə optimal variantın müəyyənləşdirilməsi başlıca məqsəd olmuşdur.

Mövzu ilə əlaqədar tədqiqatın aparılmasında Gəncə şəhərindəki 9 saylı, Goranboy rayonundakı 2 saylı, Şəmkir şəhərindəki 1 saylı məktəblər; Şəmkir rayonunun Düyerli kənd tam orta məktəbi və Tovuz rayonunun Alakol kənd tam orta məktəbləri seçilmişdir. Həmin məktəblər ümumilikdə Qərb nitq ərazilərində yerləşməklərinə baxmayaraq uşaqların nitqində regionallığa görə müəyyən fərqlər müşahidə edilir. Həmin fərqlərin ümumiləşdirilərək müqayisə edilməsi yolu ilə ortaq norma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mümkün olur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı orta ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci siniflərində ana dilinin tədrisi zamanı şagirdlərin nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnməsi problemlərinin araşdırılmasından ibarət olmuşdur. Bununla əlaqədar müvafiq nəticələr əldə olunması üçün Gəncə, Goranboy, Şəmkir və Tovuz rayonları məktəblərində müvafiq təcrübələr aparılmışdır.

Tədqiqatın predmeti şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında fonetik qaydaların tətbiqinə dair proqnozların müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi orta məktəbdə nitq mədəniyyəti normalarının mükəmməl öyrədilməsi üçün bütün vacib resursların müəyyən edilməsindən ibarətdir. Aydındır ki, nitq mədəniyyətinin normalarını mükəmməl bilmədən onun tədrisinə və mənimsədilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Nitq mədəniyyətindən dərs apararı müəllimin özünün nitqi qüsurlu olmalıdır. Əsas qüsurlar isə nitqin, danışıqın regional xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Ərazidəki insanların, o cümlədən, məktəblilərin dilində yerli danışıq xüsusiyyətlərinə məxsus elementlər gizlədir. Əsas məqsəd onların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması üçün optimal variant tapılmasından ibarətdir. Tədqiqatın ümumi nəticəsi tədris prosesində şagirdlərə yazılı və şifahi dilin sabit normalarının öyrədilməsinə xidmət edir. Məlumdur ki, dil istifadəçiləri daim sabit normalardan istifadə etmirlər. Ona görə də xüsusilə şifahi dildə regional tipli qeyri-sabit normalara məxsus elementlərdən də istifadə edilir. Qeyri-sabit normalar dilin ümumi normalaşma prinsipini pozduğuna görə onlar tədqiqatın əsas mənbəyinə daxil deyildir. Odur ki, tədris

prosesində qeyri-sabitliyin aradan qaldırılma yollarının özü tədqiqatın bir mənbəyinə çevrilir. Tədqiqatın **məqsədi** və **vəzifələri** aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitq mədəniyyəti normalarının öyrədilməsində müasir təlim texnologiyalarından istifadə qaydalarının araşdırılması;

2. Sözlün başlanğıcında, ortasında və sonunda saıtlərin işlədilmə normasının tədrisi prosesində regional fərqlərin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılmasının optimal yollarının araşdırılması;

3. Sözlün başlanğıcında, ortasında və sonunda samitlərin işlədilmə normasının tədrisi prosesində regional fərqlərin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılmasının optimal yollarının araşdırılması;

4. Normaların tədrisi prosesində effektivliyin əldə edilməsi məqsədi ilə təcrübələr aparılması;

5. Mənimləmə keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üçün aparılan təcrübələrin nəticələrinin müqayisəli təhlili.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat aparılarkən əsas etibarlı ilə təsviri metoddan və nəticələrin müəyyənleşdirilməsi ilə qarşılaşdırma-müqayisə metodundan istifadə edilmişdir. Müqayisələrin inandırıcı və dəqiq olması üçün müvafiq hesablamalar aparılmış və istər şagirdlərə, istərsə də fənn müəllimlərinə hesablamaların nəticəsi ilə əlaqədar müvafiq tövsiyyələr verilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Şagirdlərə nitq mədəniyyəti normalarının öyrədilməsində müasir təlim texnologiyalarından istifadə səmərəli nəticələr verir.

2. Müasir təlim texnologiyaları şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini və intellektual təfəkkürünü inkişaf etdirir.

3. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində yazılı və şifahi dil normalarının mənimlədilməsi başlıca hədəddir.

4. Nitq mədəniyyəti normalarının öyrədilməsində danışiq dilinə məxsus regional elementlərin islah edilməsinə cəhd göstərilməlidir.

5. Yazılı dil normaları dil qaydalarına, şifahi dil normaları isə danışiq dilindəki ümumdil normalarına və yazılı dildəki icbari qaydalara əsaslanır.

6. Uşaqların nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnməsində məktəb, ətraf mühit və ailə əlaqələrində vəhdət yaradılması vacibdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi tədris prose-

sində vahidliyin nümunəsi olan sabit normalılıqla yanaşı vahidliyin pozulmasına təsir göstərən qeyri-sabit normaların mövcudluğunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Eyni zamanda, burada normaların sabitliyini tənzim edən və qeyri-sabitliyinə təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi işin elmi yeniliyi kimi səciyyələndirilə bilər. Tədqiqat zamanı müəyyən edilir ki, sabit normalar icbari nitq aktına və ixtiyari nitq aktının intensivləşdirmə prinsipinə əsaslanır. Qeyri-sabit normalar isə ixtiyari nitq aktı əsasında baş verir. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafında isə ixtiyari nitq aktının intensivləşdirmə prinsipinə və icbari nitq aktının struktur ardıcılıq prinsipinə istinad etmək məqsədəuyğun hesab edilir. İşin əsas elmi yeniliyi də bundan ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti yazılı və şifahi dil normalarının tədrisinin müasir təlim texnologiyalarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. Müasir təlim texnologiyaları müəllim-şagird münasibətlərində qarşılıqlı əlaqə yaradır, tədrisin intensivliyini stimullaşdırır, təlimin demokratikləşdirilməsini və humanistləşdirilməsini təmin edir. İşin praktik əhəmiyyəti yazılı və şifahi dil normalarına mükəmməl yiyələnmənin optimal üsullarının axtarışı onun həyata keçirilməsinin perspektivlərindən ibarətdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın ümumi məzmununa aid məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının təsdiq etdiyi məcmuələrdə dərc olunmuşdur. Eyni zamanda işin məzmununa aid respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslarda çıxışlar edilmişdir. Kafedranın təşkil etdiyi elmi seminarlarda mövzu ilə əlaqədar çıxışlar edilmiş və işin ayrı-ayrı fəsilləri həmin seminarlarda müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Giriş, üç fəsil, on paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olan tədqiqat işinin ümumi həcmi 152 səhifə, 240.407 şərti işarəyə bərabərdir. Ayrı-ayrılıqda: giriş - 7 səhifə, 12625 şərti işarədən, birinci fəsil – 37 səhifə, 67 299 şərti işarədən (1-ci paragraf 6 səhifə, 11860 şərti işarə; 2-ci paragraf 10 səhifə, 19551 şərti işarə; 3-cü paragraf 11

səhifə, 21278 şərti işarə; 4-cü paraqraf 10 səhifə, 14532 şərti işarə;), ikinci fəsil 45 səhifə, 82451 şərti işarədən (1-ci paraqraf 37 səhifə, 69944 şərti işarə; 2-ci paraqraf 7 səhifə, 10277 şərti işarə; 3-cü paraqraf 1 səhifə, 2179 şərti işarə), üçüncü fəsil 45 səhifə, 70700 şərti işarədən (1-ci paraqraf 16 səhifə, 27857 şərti işarə; 2-ci paraqraf 19 şərti səhifə, 27374 şərti işarə; 3-cü paraqraf 10 səhifə, 15469 şərti işarə), nəticə 3 səhifə 5865 şərti işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, obyekt, predmeti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mövzunun işlənmə dərəcəsi, işin aprobeasiyası və tətbiqi, işin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiyanın struktur bölmələrinin həcmi və işarə həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəsil **“Dil qaydalarının tədrisində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi problemləri”** adlanır. Dissertasiyanın bu fəsilinə aid olan müddəalar aşağıdakı paraqraflarda şərh edilir:

Birinci fəslin birinci paraqrafı **“Ana dilinin tətbiqinə dair başlıca tələblər”** adlanır.

Bu paraqrafda göstərilir ki, artıq orta ümumtəhsil məktəblərində nitq mədəniyyəti normalarının tədrisi yeni bir keyfiyyət qazanmışdır. Ölkədə nitq mədəniyyətinin inkişafı onun normalarının sabitləşməsi işində ciddi yeniliklər baş verir. Azərbaycan dilinin həm yazılı mətnlərində və həm də şifahi danışq prosesində səlislik, aydınlıq, məntiqilik, dəqiqlik, ardıcılıq keyfiyyətləri oxucu və dinləyici auditoriyasında böyük rəğbətlə qarşılır. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra onun nitq mədəniyyətinin inkişafında demək olar ki, yeni bir mərhələ başlanmışdır. Bu təsadüfi deyildir, çünki dil yalnız özünün dövlət müstəqilliyi mühitində zəngin inkişaf perspektivləri qazanmaq imkanlarına malikdir. O dillər nüfuzlu sayılır ki, onların nitq mədəniyyəti normaları sabit olsun, norma baxımından yazı və şifahi nitq arasında fərqlər minimum həddi keçməmiş olsun. Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun sabit yazı qaydaları və şifahi normaları mövcud olsa belə nitq prosesində həmin

dillərin regional elementləri işlədilməsin. Ana dilinin əzəmətini qorumaq onun normalarının təkmilləşdirilməsi qayğısına qalmaqdan və vətəndaş cəmiyyətində həmin normaların kütləviləşdirilərək ümumxalq istifadəsinə qayğısından ibarətdir. Bu qayğı ana dilinin inkişafında prioritet bir məsələ olan nitq mədəniyyətinə nail olmaqdan ibarətdir ki, onun bugünkü perspektivləri Ulu Öndər, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına misilsiz bir əmanətidir.

Heydər Əliyev hələ totalitar sovet rejiminin kəskin çağlarında ana dilinin və onun nitq mədəniyyətinin inkişafına qayğı ilə yanaşmaqla milli düşüncənin formalaşdırılmasına zəruri bir şərait yaradırdı. Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasında ana dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması Heydər Əliyevin müdrik uzaqgörənliyinin və Azərbaycan ictimai-siyasi və maarifləndirmə həyatının möhtəşəm qələbəsi idi. Azərbaycan Respublikası Yazıçılarının 1981-ci il iyunun 12-də keçirilən qurultayında Heydər Əliyevin nitq mədəniyyəti barədəki çıxışı sanki ana dilinin inkişafı ilə bağlı yeni bir dönüş yaratdı. Heydər Əliyev çox böyük bir incəliklə, bəlkə də kimsənin düşünə bilməyəcəyi bir tərzdə nitq mədəniyyətinin inkişafı zərurətini qlobal bir məsələ kimi ortaya qoydu.¹ Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin ictimai əhəmiyyətini onun etnik – birləşdirici keyfiyyətə malik olması ilə qiymətləndirirdi.² Heydər Əliyev Azərbaycan dilini, həmçinin, ictimai təfəkkürün inkişafı və milli şüurun yetkinləşməsi baxımından mühüm bir informasiya vasitəsi kimi qiymətləndirirdi.³

Ana dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı nitq mədəniyyəti normalarının təkmilləşdirilməsi və onun tədrisinin müasirləşdirilməsi baxımından mütəxəssislər və təhsil işçiləri qarşısında ciddi bir vəzifə qoyurdu. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqədar im-

---

¹ Əliyev H.Ə. *Sovet ədəbiyyatının yüksək borcu və amalı*. Bakı, *Azərnəşr*, 1981, 51 s.; s. 42-43; Əliyev H.Ə. *Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı*. Bakı, *Ozan*, 1999, 496 s.; s. 146 (tərtib edən: V. Quliyev).

² *Heydər Əliyev Azərbaycan dili haqqında*. *Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi*. 14 iyun 2019-cu il: az.tc.gov.az/az_posts/id:955.

³ Xudiyev N. *Seçilmiş əsərləri*. 10 cildə, X c., Bakı, *Elm və təhsil*, 2014, 543 s.; s. 29-30.

zaladığı 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” və həmin Dövlət Proqramının təsdiqi ilə əlaqədar imzaladığı 9 aprel 2013-cü il tarixli Sərəncamlar ana dilinin inkişafında yeni bir mərhələnin başladığının göstəricisidir.

1.2. “Dil qaydalarının tədrisində müasir təhsil islahatlarının rolu”. Bu paragrafda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün başqa sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də milli resurslar üzrə yenidənqurma və yenidəntəkmilləşmə işlərinə başlandı. Ölkədə baş verən yeni inkişaf perspektivləri beynəlxalq aləmə inteqrasiya edildiyi kimi təhsil islahatlarında da qabaqcıl ümumdünya təcrübəsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma prioritet bir məsələyə çevrildi. Artıq köhnə təhsil sistemi dünyada baş verən yeniliklərlə ayaqlaşma bilmirdi. Ona görə də təhsildə uğurlar əldə etmək üçün qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə olunması zamanın tələbinə çevrilmiş. Bu məqsədlə 30 mart 1998-ci il tarixində ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təhsil sahəsində İslahat Proqramının hazırlanması üçün Dövlət Komissiyası yaradıldı. Həmin proqram Prezidentin 1999-cu il 15 iyun tarixli 168 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Yeni Proqramda Təhsilin milli köklər üzərində qurulması, modernləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, təhsilverənlərlə təhsilalanlar arasında humanist prinsiplərin yaradılması xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Bu da fənlərin daha keyfiyyətli mənimsənilməsinə, təhsilalanların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə münbit bir şərait yaradır. Ana dili nitq mədəniyyəti normalarının inkişafı və təkmilləşməsi zəminində əldə edilən yeniliklərin, kəşflərin və ixtiraların doğru, düzgün, maneəsiz beynəlxalq aləmə, o cümlədən əmək bazarına çıxarılmasının əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixi 13 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturu və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi əsas prioritet kimi nəzərdə tutulur.

Respublika Prezidentinin 19 yanvar 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı “Fəaliyyət Planı”nda Təhsilin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, diferensiaslaşdırılması, fərdiləşdirilməsi, inteqrasiyası, humanitarlaşdırılması zəruri prioritet kimi nəzərdə tutulur. Təhsil islahatları sahəsindəki mütəxəssislərin şərhində həmin müddəaların innovativ xarakteri incəliklərinə qədər araşdırılaraq ictimailəşdirilir.¹

1.3. “Orta ümumtəhsil müəssisələrində fənn kurikulumunun tətbiqi və Azərbaycan dili təliminə yeni yanaşma”. Bu paraqrafda təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi fonunda nitq mədəniyyətinin tədrisinin səmərəliliyi problemləri araşdırılır. Burada göstərilir ki, ölkəmizdə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi bütün digər fənlərdə olduğu kimi ana dilinin nitq mədəniyyəti məsələlərinin yeni qaydalar üzrə tədrisində də optimal axtarışlar aparılmasını tələb edir. Təhsil sahəsindəki mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, Təhsil islahatları aparılmasının başlıca məqsədi Azərbaycan təhsilini dünya standartlarına bərabərləşdirməkdən,² şagirdlərdə idraki bacarıqların, ilk növbədə təhlil, tətbiq və dəyərləndirmə bacarıqlarının, nitq və ünsiyyət mədəniyyətinin, müstəqil qərar qəbuletmə və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşdırılmasından,³ eyni zamanda Milli Kurikulum əsasında qurulan müasir dərsin informasiya resurslarının genişləndirilməsindən və milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunan intellektlərin yetişdirilməsindən ibarətdir.⁴ Milli Kurikulum ümumilikdə

---

¹ İbrahimov F.N. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının əsas məziyyətləri və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı “Fəaliyyət Planı”nda özünə yer alan tədbirlər. *Sheki-adpu.az.../FN% 20 İbrahimov %20; Əhmədov H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010, 800 s; s. 94; İsgəndərov İ. Azərbaycanın ümumi təhsil sahəsində islahatlar. “Azərbaycan müəllimi” qəzetin 11 iyun, 2010-cu il, № 122: www.muallim.edu.az/ www.old/arxiv, 2010/22/13.htm.*

² Nəbiyeva Ş. *Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı, ADPU-nəşri, 2010, 144 s; s. 3.*

³ İsgəndərov İ. *Azərbaycanın ümumi təhsil sahəsində islahatlar. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 11 iyun, 2010-cu il, № 122; www.muallim.edu.az/ www old/arxiv, 2010 /22/ 13. htm.*

⁴ Cəfərova N. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU nəşri, 2016, 403 s; s. 63-64; Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumu*

Azərbaycan təhsilinin gələcəyini müəyyənləşdirən və aşağıdakı göstəricilər üzrə formalaşdırılan sənəd kimi təqdim olunur:

1) ümumi təhsilin pillələri arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi; 2) cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq fənlərin məzmununun yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi; 3) təlim üsullarının və texnologiyalarının çevikliyinin, fəallığının və interaktivliyinin təmin olunması; 4) fənn kurikulumlarının nəticəyönümlü qaydada tətbiq olunması; 5) təlimin səmərəliliyinin təmin olunması; 6) şagirdlərin biliyinin və təhsildəki nailiyyətlərinin stimullaşdırılması və qiymətləndirilməsi.

Kurikulum təhsilində Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin tədrisi zamanı aşağıdakı kimi prioritetlər nəzərə alınır:

1) Ana dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik qaydalarının müfəssəl şəkildə mənimsənilməsi;

2) Dilin frazeologiyasının, derivatologiyasının, semasiologiyasının, leksikologiya, orfoqrafiya və orfoepiyasının dərindən mənimsənilməsi;

3) Dil strukturuna dair ümumi-nəzəri biliklərin nitq mədəniyyətinə tətbiq olunması;

4) Yazılı və şifahi nitq normalarına riayət olunması;

5) Şifahi dilə məişət tipli danışq dili və dialekt-şivə elementlərinin ixtiyari olaraq daxil edilməsi;

6) Şifahi dilin qurulmasında nitq kompozisiyasının yaradılması (başlanğıc, əsas məzmun və nəticənin əlaqələndirilməsi); faktların məntiqli əsaslandırılması və fikrin sərbəst ifadəsinə diqqət yetirilməsi. Bütün bu göstəricilər Kurikulum təhsil sistemi üçün nəzərdə tutulan optimal və nikbin proqnozlardır.¹

1.4. “Milli kurikulum təhsilinə aid müasir dərs nümunələri”.

Bu paragraf müəyyən dərəcədə praktik tətbiqetmə xarakteri daşıyır. Dərs nümunələrinin təhlil olunmasından məqsəd eksperimentlər aparılması üçün ən optimal və əlverişli üsulun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Nabat Cəfərovanın göstərdiyi kimi kurikulum təhsil

---

rının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialları. Bakı, Xəzər universiteti, 2012, 69 s; s. 6-17.

¹ *Abdullazadə N. Milli kurikulum. Azərbaycan dili linqvistik təhlildə. Bakı, Müəllim nəşr., 2014, 180 s; s. 5-17; Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı, Müəllim nəşr., 2010, 170 s; s. 5-32.*

lindən fəal interaktiv təlimi həyata keçirməkdən ötrü çoxlu sayda üsullar vardır. Dərsin səmərəliliyinin təmin olunmasında bu üsullardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsi vacib şərtidir.

1) Beyin həmləsi üsuluna aid texnikalar:

a) Beyin həmləsi (əqli hücum)

b) Anlayışların çıxarılması

c) BİBÖ (Biz nəyi bilirik, nəyi bilmək istəyirik. Biz nəyi öyrəndik və nəyi öyrənməliyik).

ç) Auksion (cism və hadisələrin xüsusiyyətlərini öyrənmək)

d) Klaster (şaxələndirmə)

e) Suallar

ə) Söz assosiasiyaları.¹

Müasir interaktiv dərsin səmərəli aparılması üçün aşağıdakı mərhələlər müəyyən edilir:

1) *Motivasiya, problemin qoyuluşu*. Müasir dərslərdə tədqiqat başlıca prinsip olduğundan bu mərhələdə problem ortaya qoyulur. Əsl problem fərziyyələr və ehtimallar doğurur. Bunları yoxlamaq üçün tədqiqat sualı formalaşdırılır.

2) *Tədqiqatın aparılması*. Bu mərhələdə irəli sürülən fərziyyələrini təkzib və ya təsdiq edən faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır.

3) *İnformasiya mübadiləsi*. Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar.

4) *İnformasiyaların müzakirəsi və təşkili*. Bu ən mürəkkəb mərhələdir və bütün zehni vərdişlərin, təkəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini təmin edir.

5) *Nəticə, ümumiləşdirmə*. Bu mərhələdə şagirdlərə yeni biliyin kəşfi yolunda son addım atmaq, konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirmənin tərifini vermək işi qalır.

6) *Yaradıcı tətbiqetmə*. Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi biliyi möhkəmləndirir, onun praktik əhəmiyyətini şagirdlərə açıb göstərir.

7) *Qiymətləndirmə və refleksiya*. Bu mərhələ istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Şagirdlərin təlim

---

¹ Cəfərova N. *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, ADPU, 2016, s. 106-151.

fəaliyyətinin qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri məhz bu məqsədə xidmət etməkdən ibarətdir.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Söz tərkibinə saitlərə məxsus normaların tədrisi**” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı paraqraflarda işıqlandırılır:

2.1. Saitlərin başlanğıc normalarının tədrisi. Fonetik normalar ümumi norma prinsipləri üzrə müəyyən sosial mühit çərçivəsində informasiya mübadiləsinin yerinə yetirilməsi üçün dil istifadəçilərinin riayət etdiyi qaydalar sistemidir. Müasir təlim prosesi öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakterə malikdir. Fonetik normaların tədrisi üzrə aparılan bu tədqiqat işi öz məzmununa görə öyrədici xarakter daşıyır. Burada qoyulan məsələlər yazılı və şifahi dil əlaqələrinə, keçid dinamikasına və normalaşma prosesindəki uyğunlaşma prinsipinə görə həm də inkişafetdiricilik xarakteri daşıyır. Məqsəd yazılı və şifahi dil mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsindən ibarət olduğu üçün burada tərbiyəediciliyin də xüsusi rolu və əhəmiyyəti vardır. İnteraktiv təlimdə yazılı və şifahi dil normalarının öyrədilməsinin özünəməxsus üsulları, qaydaları və prinsipləri mövcuddur. Sözü başlanğıcında sait səslərin normalarının yazılı və şifahi dilə məxsus keyfiyyətləri dissertasiyada qeyd olunduğu kimi həm universal, həm də regional və dialekt-şivə xarakterlidir. Universal xarakter budur ki, başlanğıcda saitlərin yazılışı hər bir dilin özünəməxsus orfoqrafiya qaydaları üzrə sabit saxlansa da şifahi deyilişdə müəyyən fərqlərlə səsləndirilir. Azərbaycan dilində də bu ümumi prinsiplər müşahidə edilir.

Təcrübə aparılan məktəblərdə də yazılı dilə münasibətdə balanğıc saitlərin tələffüz xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması üsullarının proqnozlaşdırılması əsas məqsəd daşıyır. Bunun üçün ayrı-ayrı məktəblərdə eksperimentlər aparılmış və onlar müqayəsəli-statistik qaydada təhlil edilmişdir. Eksperimentlər Gəncə şəhərinin 9 nömrəli, Goranboy rayonunun 2 nömrəli, Şəmkir rayonunun 1 nömrəli məktəblərində, həmçinin Düyərli kənd və Tovuz rayonunun Alakol kənd məktəblərinin 5-ci siniflərində aparılmışdır. Təcrübələrin nəticələrindən görünür ki, alınma sözlərin başlanğıcında

---

¹ *Fəal dərslin ümumi quruluşu. Dərslin 7 mərhələsi* aztehsil.com/kurikulum/503-fal-drsin-mumi-qurulusu-drsin-7-mrhl.html.

sait səslərin dəyişməsi bir qayda olaraq ümumi nitq prosesi səviyyəsində (*ofset-afset, novella-navella, obyektiv-abyektiv, kostyum-kastyum, kosmetika-kasmetika*) səsləndirilmişdir. Təcrübə aparılan məktəblərdə saithlərin ümumi prinsip üzrə sabit qaydada tələffüzü də (polis, post, oksid, kosmos, orden, moda, poçt) müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı bəzi sözlərin tələffüzündə dialekt-şivə fərqlərinin mövcudluğu da (*ilxi-ilxi, qiymət-qıymat, iraq-ıraq, ilıq-ilıx, yavaş-yuvaş, pozmaq-puzmaq, heyif-hayıf, bibi-büvü, ev-öy, tövlə-toyla* və s.) müşahidə edilmişdir. Belə insanlar əlbəttə ki, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasında çətinlik törədir. Odur ki, uşaqların məktəb həyatında nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir həqiqət də vardır ki, məsələn, Gəncə şəhər məktəbində aparılan təcrübədən aşkar edilir ki, burada dialekt-şivə ünsürləri nisbətən azlıq təşkil edir. Bu da şəhər məktəbində dil mərkəzləşməsinə meyilliliyin güclü təsiri ilə izah edilə bilər. Digər məktəblərdə oxşar fərqlərin aradan qaldırılması isə müəllimin səriştəliliyindən, o cümlədən ailə daxilindəki ictimai mühitdən daha çox asılıdır.

2.2. “Saitlərin sözdaxili normalarının tədrisi”. Bu paragrafda göstərilir ki, saithlərin başlanğıc normasında olduğu kimi sözdaxili normasında da şifahi dilə görə fərqlənmələr müşahidə edilir. Məsələn, *almaq, arxa, boğça; qartal, yağış, yığış, qarış, qırış, qayıq, qıyıq, bayır, qarğı, qırğı, qarğa, sınaq* və s. kimi sözlərin tələffüzü ümumi xarakter daşdığı üçün onların deyilişi hətta ideal norma təsəvvürü yaradır. Azərbaycan dilində bu tipli normalılığa malik sözlər çoxdur. Bunlarla müqayisədə dialekt-şivə və danışiq-məişət səviyyəli elementlərin mövcudluğu demək olar ki, sayca çox azdır. Məsələn, Azərbaycan ümumi şifahi nitq kontekstində *bəsləyirəm-bəsliyərim, darayır-darıyır, gözləyir-gözlüyür, söyləyir-söylüyür, gözləyər-gözlüyür, qarşılایır-qarşılıyır* tipli fərqlər nitq mədəniyyəti normaları baxımından yolveriləndir. Lakin, məsələn, Tovuz rayon məktəbindəki eksperimentin nəticələrindən görüldüyü kimi *saxlayacaq-saxlıyjax, bişirəcək-bişirijax, gözləyəcək-gözdüyüjax* kimi variantlar islah olunmalıdır. Aparılan eksperimentlər dəqiq hesablamalarla dissertasiyada göstərilmişdir. Həmin tipli nitq fərqlərinin aradan qaldırılması praktik cəhətdən elə bir ciddi fərq yaratmır. Onların aradan qaldırıl-

ması gənc nəslin nitq mədəniyyətinin keyfiyyətə zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

2.3. “Saitlərin sözsonu normalarının tədrisi”. Təcrübə aparılan məktəblərdə saitlərin sözsonu mövqedə işlənmə normaları ilə əlaqədar ciddi fərqlərin baş verdiyi aşkar edilməmişdir. Söz sonunda saitlərin işlənməsi demək olar ki, bütün sonşəkilçili aqlütinativ, analitik-flektiv və sintetik dillərdə oxşar göstəricilərə malikdir. Sonşəkilçilərin funksionallıq keyfiyyəti güclü olmadığı məqamlarda Azərbaycan dili sözlərinin sonu saitle bitən növlərində kəmiyyət müasir dildəkindən daha artıq olmuşdur. Hazırda isə belə sözlərin kəmiyyəti cəmi altıdır: *nə, bu, ye, yu, su, de*. Bu sözlərin içərisində yalnız *ye* sözü qismən dəyişikliklə ümumi səciyyə daşıyır. Bu da *ye* sözünün *yi* kimi tələffüzü ilə bağlıdır. *Ye* sözünün *yi* variantına həmçinin şəkilçi tərkibli *yemək, yeyinti, yeyə, yeməxana, yeməli, yeyən, yeyici, yedirtmək, yedizdirmək* sözlərində *yi* variantında (*yimək, yiyinti, yiyə, yiməxana, yiməli, yiyən, yiyici, yidirtmək, yidizdirmək*) sözlərdə təsadüf olunur. Ancaq *ye* kökü ilə bağlı *yem, yeməmək, yemiş, yeməsiz, yemlik, yemçilik* kimi sözlərdə köksonu sait dəyişmişdir. Sonu saitle bitən *yu* sözü isə yalnız Qərb qrupu dil ərazilərində *yü* variantında (*yümək, yüyünmək, yüyücü, yüdüzdürmək, yüyülü və s.*) işlənir. *Ye* kökünün *yi* variantını tezliklə islah etmək çətinidir, ona görə ki, artıq həmin variant ümumişlək xarakter almışdır. Ancaq *yu* sözünün *yü* variantı dialekt-şivə regionallığı çərçivəsində deyildiyinə görə onun tədris prosesində aradan qaldırılması heç də ciddi çətinlik yaratmır və asanlıqla islah edilməsi tamamilə mümkündür.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**Söz tərkibində samitlərə aid qaydaların tədrisi**” adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı paragraflarda izah edilir:

3.1. “Samitlərin başlanğıc normalarının tədrisi”. Bu paragrafda başlanğıc samitlərin Qərb nitq regionu üzrə tələffüz fərqi yaradan variantlarının tədrisi prosesində aradan qaldırılması imkanları proqnozlaşdırılır. Aparılan təcrübələrin nəticəsində əlbəttə ki, nikbin proqnozlar əldə edilir. Məsələn, nəticələrin tətbiqi göstərir ki, şagirdlər yazılı dil normalarını asanlıqla mənimsəyirlər. Şifahi normalara isə dərsin gedişində demək olar ki, tamamilə riayət edilir. Lakin məktəb mühitindən kənarında sanki həmin normalar unudulur. Bu hal-

da ətraf mühit gənc nəslin nitq mədəniyyətinə dəyişdirici təsir göstər-məkdənsə gənc nəslin ciddi mənimsədiyi normaların özü ətraf mühit təsirlərini üstələyə biləcəkdir. Bu yolla da ümumi şifahi nitq mədəniyyətinə malik olmaq imkanları həlledilməz qalmayacaqdır. Təcrübə aparılan məktəblərdə Qərb nitq regionuna məxsus başlanğıc samitlərin *b-p*, *p-b*, *b-m*, *d-t*, *d-ç*, *y-d*, *y-z*, *ş-q* fərqlərinin mövcudluğu qeydə alınmışdır.¹ Həmin fərqlər müəyyən dərəcədə şagirdlərin nitqində də aşkar edilmişdir. Nitq mədəniyyəti baxımından həmin fərqlərin mütəmadi olaraq aradan qaldırılması daim mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir və onları narahat etdiyi qədər də optimal yollar axtarmağa vadar edir. Təcrübəli pedaqoqlar bu məsələ barədə gərgin iş aparırlar və maraqlı təkliflər irəli sürürlər. Bu təkliflərdən biri də şagirdlərin sərbəst düşünməsinə və problemin həlli yolunun özləri tərəfindən müəyyən edilməsinə üstünlük verilməsindən ibarətdir.² Təcrübə aparılan məktəblərdə başlanğıc samitin dəyişməsi ehtimalı olan *budaq*, *bütün bişirmək*, *bıçaq*, *bükülü*, *bitki biçin*, *buxar*, *düş düşmə*, *şüyüd*, *bunu*, *bunda* kimi sözlərin yazılı və şifahi dil normalarına aid tapşırıqlar verilmişdir. Məktəblərdə *b* başlanğıcılı sözlərin demək olar ki, hamısının *p* başlanğıcı ilə deyilməsi (*putaq*, *pütün*, *pişirmək*, *pıçaq*, *pükülü*, *pitki*, *piçin*, *puxar*) müşahidə olunur. Yalnız şagirdlər özlərini məktəb mühitində hiss etdikləri üçün həmin sözləri *b* başlanğıcı ilə tələffüz edərək istər-istəməz ümumi bir nitq mühiti yaratmış olurlar.

3.2. Samitlərin sözdaxili normalarının tədrisi. Bu paragrafda göstərilir ki, Qərb nitq regionunda sabit normadan fərqli bir sıra tələffüz variantları mövcuddur. Şübhəsiz ki, həmin fərqlənmələr region üçün və hətta ondan daha məhdud dairədə ümumi xarakter daşıdığına görə məktəblilərin də dilində öz təsirini davam etdirir. Mövcud fərqlər əlbəttə ki, regional xarakterli olduğu üçün ümumdil səciyyəsi daşımır. Odur ki, geniş nitq mühitində regional tipli fərqlənmələrin islahı üçün optimal yollar tapmaq imkan xaricində deyildir. Qərb nitq regionu üçün sözün ortasında *b-v*, *c-j* fərqlənmələri səciyyəvidir. Qərb

---

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan EA nəşr., 1967, s. 30-35; Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr, MMC, 2019; red: M.D. Qıpçaq; rəy: Ə. Tanrıverdi və b. 352 s; s. 72-73.

² Abbasova G. Şagirdlərdə düşünməyi və mühakimə yürütməyi necə öyrədirəm. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jur., Bakı, 2003, № 2, s. 46-48.

nitq regionunda müşahidə edilən sözdaxili *t-d* dəyişməsi isə qismən ümumnitq mühitinə xasdır. Əlbəttə ki, Qərb nitq regionunda *b-v*, *c-j* dəyişmələri dilin leksikonundakı bütün sözlərə aid deyildir. Yalnız müəyyən qism sözlərdə belə dəyişmələr baş verir ki, onları da dəyişməyə variantlara uyğunlaşdırıb ümumi nitq mühiti şəraitində aradan qaldırmaq mümkündür. Dissertasiyada həmin tipli sözlərin nitq şəraiti təhlil edilərək statistik hesablamalar aparılmışdır. Dissertasiyada *b-v* keçidinə meyilli olan 35 sözün statistik təhlilinə görə onların 45,7 faizi sabit normaya uyğun tələffüz edilmiş, 54,3 faizində isə qeyri-sabitlik aşkar olunmuşdur. Fərq 8,6 faiz təşkil edir ki, bu fərqi aradan qaldırılması əlbəttə ki, əlçatmaz deyildir. Qərb regionunda, məsələn, *çibin, sabah, çoban, qabıq, bibi, xəbər, gəbər, etibar, köbək, kabab, qabırğa, yaba, tabaq, zibil* kimi sözlərdəki daxili *b* samiti *v* tələffüzünə meyillidir. Ancaq *bibər, bəbə, bəbək, abad, abidə, kobud, qəbul, təbrik, təbib, təbiət, zabit* kimi sözlərdə *b* samiti dəyişmir. Odur ki, dəyişməyə meyilli sözlərin tələffüzündə də ümumi norma prinsipləri üzrə *b* samitinin mühafizəsi mümkünsüz sayılır. Şagirdlərin məktəb mühitindəki tələffüzü də bu sahədə nikbin proqnoz verilməsinə imkan yaradır. Eyni fikri *c-j* keçidli sözlər bəzində də söyləmək olar. Məsələn, *acı, bacı, bacarmaq, biclik, xəcalət, höcət, qıcanmaq, macal, məcbur, vicdan, qoca, öcəşmək* kimi sözlərdə *c* samiti *j* keçidinə meyilli olduğu halda *aciz, böcək, bucaq, cecə, cücə, cücü, əcəb, əcinnə, icad, qucaq, mərcan, nicab, pəncə, tacir* və bu kimi çoxsaylı sözlərdə *c* samitinin sabitliyi saxlanılır. Bunları nəzərə almaqla *c*-dan *j*-ya keçid meyilli sözlərə də ümumi nitq norması yaratmaq imkanları məhdud deyildir. Sadəcə məktəb mühitinin təsirini ətraf mühitə qovuşdurmaq yollarına cəhd göstərmək üçün ciddi iş görmək tələb olunur. Söz daxilindəki *t-d* keçidi bunlardan fərqli olaraq ümumi xarakter daşıyır: *taxta-taxda, şaxta-şaxda, noxta-noxda, axtar-axdar, toxta-toxda, saxta-saxda, bəxtiyar-bəxdiyar* və s. Bu tipli sözlərdə *xt* samitlərinin yanaşı deyilişi nitqın asanlaşma prinsipinə uyğun formalaşdığına görə onu ümumi şifahi nitq norması kimi qəbul etmək qəbahətli deyildir.

3.3. “Samitlərin sözsonu normasının tədrisi”. Saitlərdən fərqli olaraq söz sonunda samitlərin işlənməsi məhdud deyildir. Ancaq samit səslərin hamısı da bütövlükdə söz sonu üçün intensiv xa-

rakter daşımıdır. Belə ki, *q*, *g* samitləri təkhecalı söz sonunda işlənir, *j* samitinə ancaq təqlidi sözlərdə (*qij*, *vij*, *dij*) təsadüf olunur, *ç* samiti isə ancaq təkhecalı söz sonunda işlənir. Qalan samitlər söz sonunda məhdudiyətsiz işlənir. Onların regional tələffüzündə isə müvafiq fərqlənmələr müşahidə edilir. Qərb qrupu nitq arealında söz sonuna aid *b-f*, *b-p*, *b-v*, *v-y* *d-t*, *c-ş*, *ç-ş*, *c-j* fərqlənmələri müşahidə edilir. Təcrübə aparılan məktəblərdə şagirdlərin tələffüzü zamanı da belə fərqlənmələrin baş verməsi müşahidə edilmişdir. Məktəb mühitində, xüsusən dərs zamanı şagirdlər həmin tipli fərqlənmələri müəyyən dərəcədə gizlətməyə çalışsalar da belə istər-istəməz onların nitqində özlərindən asılı olmayaraq regional fərqlər özünü göstərmişdir. Məsələn, sonu *b* saiti ilə bitən sözlərin tələffüzündə *f*, *p* variantlarının işlənməsi aşağıdakı kimi nümunələrdə aşkar edilmişdir: *dolab-dolaf-dolap*, *kitab-kitaf-kitap*, *cavab-cavaf-cavap*, *corab-coraf-corap*, *kasıb-kasıf-kasıp*, *məktəb-məktəf-məktəp*, *məktub-məktuf-məktup* və s. Adi danışığ zamanı hiss olunmaz dərəcədə belə fərqlərin işlədilməsi faktları müşahidə edilmişdir. Dərsdə isə sinif psixologiyası, birlik mühiti və eyni zamanda müəllim nüfuzu həmin tipli sözlərin başdan-başa olmasa da əksər hissəsinin *b* sonluğu ilə tələffüzünə meyillilik hiss olunur. Şagirdlər onlara verilən tapşırıqda yazılı nümunələrin təsiri altında öz şifahi danışdıqlarını da yazı variantına uyğunlaşdırırlar. Bu situasiyadan belə nəticə əldə etmək olur ki, vahid və sabit normalara yiyələnmək üçün həqiqətən kütləviliyin, ümumi birlik mühitinin və belə bir mühitin yaradılması ilə baş verən dil mərkəzləşməsinin olduqca mühüm rolu vardır.

Dissertasiyada təcrübə dərsləri zamanı müşahidə edilən bu tipli fərqlənmələrin təhlili nəticələri statistik hesablamalar üzrə xüsusi cədvəllərdə işıqlandırılır. Ümumi nəticə isə vahid və sabit nitq mədəniyyəti normalalarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar optimal proqnozların verilməsi ilə yekunlaşır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işində əldə olunan aşağıdakı nəticə və qənaətlər öz əksini tapmışdır:

1. Nitq normalalarının tədqiqi, təbliği və tədrisi müasir dövrdə Azərbaycan dilinin qlobal məsələlərindən biridir. Nitq normalalarının mükəmməl olması informasiyaların beynəlxalq aləmə intensiv ötürülməsi baxımından həm də strateji əhəmiyyət daşıyır.

2. Nitq mədəniyyəti məsələləri hələ ictimai şüurun formalaşdırılmasına sərt qadağanlar qoyulmuş sovet dövründə ümummilli lider, ulu öndər Heydər Əliyevin daimi diqqətində olmuşdur. Ulu öndər nitq mədəniyyəti üçün vacib keyfiyyət olan kütləviləşmə məsələsinin uğurla həyata keçirilməsi barədəki tövsiyələrini respublika ziyalıları, mütəxəssisləri və yazıçıları qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifəyə çevirdi.

3. Nitq normalarına yiyələnmək asanlıqla başa gələn bir proses deyildir. Lakin ulu öndər öz çıxışları ilə kütlə qarşısındakı məruzələri ilə nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin nümunələrini yaratdı. Nitq mədəniyyətinə dair bu kimi vacib örnəklər müasir dövrdə Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarında və məruzələrində uğurla davam etdirilir.

4. Müasir təhsil sisteminin əvvəlki təhsil sistemindən əsaslı fərqi şagirdlərin müstəqil düşünmək, yaradıcılığa meyilli olmaq və humanist prinsiplərə yiyələnməklə bağlıdır. Müasir təlim texnologiyalarının başlıca tələbi təşəbbüskarlıqdan ibarətdir ki, nitq normalarına yiyələnmək işində bunun böyük əhəmiyyəti vardır.

5. Müasir təlim üsullarının bir əsas tələbi də təhsilənlərin şəxsiyyətyönümlü olmasından ibarətdir ki, burada da həm mənimsəmə keyfiyyəti və həm də milli vətənpərvərlik amalı üzvi vəhdət təşkil edir.

6. Nitq normalarının təlimində fonetik normaların öyrədilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetik normalar demək olar ki, bütün digər dil normalarının başlanğıcıdır. Fonetik normalara əməl edilməsi sözlərin yazılışının və deyilişinin sabitləşdirilməsinə təminat yaradır.

7. Nitq normalarında sabitlik başlıca şərtidir. Sabit normalar bir qayda olaraq yazılı dilə tətbiq edilir. Şifahi dilin rəsmiyyəti də onun sabit normalara malik olmasını tələb edir. Lakin şifahi dildə sabit norma yaradılmasına əks təsir göstərən bir çox amillər vardır ki, onların da başlıca mənbəyi ümumi danışq dilində regional elementlərin mövcudluğundan ibarətdir.

8. Şifahi dildən regional elementlərin təcrid edilməsinin müxtəlif üsulları vardır. Bunların ən operativ və etibarlı nümunəsi yazılı dil qaydalarından istifadə edilməsidir. Şagirdlər yazılı dilə daha çox alışdıqları üçün regional dil elementlərinin sabit normaya uyğun variantlarını yazı vasitəsi ilə onlara mənimsədilməsi məqsədəuyğun he-

sab edilir. Odur ki, şifahi dil qaydalarının mənimsədilməsində yazılı dil elementlərinin göz yaddaşı vasitəsi ilə şifahi dilə köçürülməsinin mühüm rolu vardır.

9. Regional fonetik elementlər sözün başlanğıcında, ortasında və sonunda müşahidə edilir. Onların aradan qaldırılması yollarından biri də müəllimin özünün mükəmməl nitqə yiyələnməsindən ibarətdir. Müəllimin nitqində regional elementlər çox işlənirsə şagird ona öyrədilən normativləri çətin mənimsəyə bilər.

10. Nitq normalalarının mənimsədilməsində bir çətinlik də ondadır ki, şagird məktəbdə dil qaydalarını və normaları öyrənir. Məktəb şəraitində şifahi danışığa məxsus olan tələblərə riayət edir. Məktəbdənkənar mühit isə regional nitq elementlərindən xali deyildir.

11. Məktəbdə öyrədilən nitq normalalarının ailə mühitində saxlanması da mühüm şərtlərdən biridir. Ziyalı ailələrdə buna riayət olunması çətinlik törətmir. Ancaq bütün ailələrdə şifahi dil qaydalarına tam riayət edilmədiyi faktdır. Kimliyindən asılı olmayaraq hər bir kəsin dilində regional danışiq elementlərinin işlədilməsi mümkündür.

12. Nitq mədəniyyəti insan və cəmiyyət mədəniyyətinin bir tərkib hissəsidir. Cəmiyyətin mədəni inkişafının özü mədəni nitqə yiyələnməyin açarıdır. Azərbaycan respublikasında gedən mədəni inkişaf nitq normalalarına yiyələnməyin perspektiv imkanlarının reallaşdırılması barədə nikbin proqnozlar verir.

13. Müstəqillik dövründə rəsmi tədbirlərdəki çıxışlarda, məruzələrdə, radio və televiziya verilişlərinin dilində sərbəstlik meyili yaranması şifahi dil vərdişlərinin ənənəyə çevrilməsinə çox böyük imkan verir. Bu da şifahi nitqin formalaşması, təkmilləşməsi və kütləviləşməsi yolunda mühüm addım kimi qiymətləndirilməlidir.

14. Məktəblərdə aparılan pedaqoji təcrübələrin məqsədi də şagirdlərin dilindən regional elementlərin silinməsinə və şifahi dil normalalarının kütləviləşməsinə xidmət edir.

15. Nitq normalalarına yiyələnmək ana dilini sevməkdən, ona diqqət və qayğı göstərməkdir, eyni zamanda milli mənlik şüurunun inkişaf etdirilməsinə zəmanətdir. Nitq mədəniyyəti, həmçinin, şəxsiyyətin formalaşmasına və vətənpərvərlik amalına yiyələnmək kimi zamanın və dövrün zəruri bir tələbidir.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1. Quliyeva, S.N. Azərbaycan dili nitq mədəniyyətinin inkişafına dövlət qayğısı haqqında // -Bakı, ARTİ, Elmi əsərlər, -2019, № 3, -s.256-258.

2. Quliyeva, S.N. Başlanğıcda işlənməyən samitlərin tədrisi və nitq normaları // -Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. -2017, № 4, -s.95-100.

3. Quliyeva, S.N. H.Əliyev və ali məktəblərdə nitq mədəniyyətinin tədrisi / I international scientific conference of Young researchers proceedihgs, -Bakı BMU, -05-06, May, - 2017, -s. 107-109.

4. Quliyeva, S.N. H.Əliyev və tədris prosesində nitq mədəniyyətinin kütləviləşdirilməsi // -Bakı, BQU, Elmi əsərlər, - 2017, № 4, -s. 22-25.

5. Quliyeva, S.N. Kəmiyyət şəkilçilərinin norması və tədris prosesində onların mənimsədilməsi // Gənc alimlərin II beynəlxalq elmi konfransı . -Gəncə, GDU -26-27 Oktyabr, -2017,-s.354-356.

6. Quliyeva, S.N. Nitq mədəniyyətinin fonetik normalarının tədrisi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə həsr edilir. “Müəllim hazırlığı strateji hədəflərdən biri kimi” mövzusunda elmi konfransın materialları, -Bakı, ARTİ, -19 may, -2018, -s. 125-127.

7. Quliyeva, S.N. Söz sonunda *ç-c* samitlərinin orfoepiyasına dair mülahizələr // -Bakı, ADPU-nun nəşriyyarı, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. -2018, № 1, -s. 37-42.

8. Quliyeva, S.N. Söz sonunda *q, k* samitlərinin yazılış və tələffüz normalarının tədrisi // - Bakı, ARTİ, Elmi əsərlər, -2017, № 6, -s.107-110.

9. Quliyeva, S.N. Söz tərkibində sait səslərin sırası üzrə baş verən normaların tədrisi // - Bakı, ARTİ, Elmi əsərlər, -2017, № 5, -s.70-73.

10. Кулиева С.Н. Изучение фонетических норм односложных слов, оканчивающихся на двойные и парные согласные // - Бишкек: Известия Вузов Кыргызстана, -2017, № 8, -с.160-163.

11. Guliyeva, S.N. About the vowel norm technique in the word // International Conference «Society-Methods and Problems of Practical Application» Vancouver, - Canada, - 15 february, -2020, - p. 51-53.

12. Guliyeva, S.N. About the initial norm of consonants of the Azerbaijani language. // -Vienna, European Journal of Humanities and Social Sciences -2020, № 5, -p. 144-148.

Dissertasiyanın müdafiəsi 02 dekabr 2022-ci il tarixdə saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.15/1 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində tanış olmaq olar.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 31 oktyabr 2022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:
Kağız formatı: 60x84
Həcm: 38 477 işarə
Tiraj: 100